

نقدی بر جایگاه فانتزی نویسی در کتاب‌های درسی فارسی (دوم ابتدایی
تا پایان دوره متوسطه اول)

حامد شکوفگی^۱
دکتر سکینه احمدیان^۲

چکیده

ادبیات در نظریه‌های جدید به انواع گوناگونی طبقه‌بندی شده‌است. یکی از گونه‌هایی که امروزه در بین مخاطبان و فرهنگ‌دوستان ملل مختلف خصوصاً کودکان و نوجوانان محبوب شمرده می‌شود و همه ساله بخش مهمی از تولیدات فرهنگی مانند کتاب و رسانه‌های صوتی و تصویری آنها را به خود اختصاص می‌دهد، گونه فانتزی یا داستان‌های فراواقعی است. فانتزی که از جهات مختلفی مانند کمک به رشد درک تجربی کودک، تقویت درک خیالی کودک و نوجوان و برجسته‌سازی تاریخ و قهرمانان ملی و پیشینه‌های فرهنگی هر ملت در ذهن و روان دانش‌آموزان در مقاطع تحصیلی اثرات مثبت غیرقابل انکاری دارد، اگرچه به معنای جدید آن پیشینه پژوهشی زیادی در کشور ما ندارد، اما هم در ادبیات شفاهی و فولکلور و هم در ادبیات رسمی و کلاسیک فارسی مانند برخی داستان‌های شاهنامه، هزار و یک‌شب و هفت پیکر و... نمونه‌های بسیاری دارد. در این مقاله با بررسی فانتزی و نقش آن در پرورش ذهنی و خلاقیت کودکان و نوجوانان، میزان بهره‌ای که مولفین کتب فارسی تا پایه نهم متوسطه در تالیف کتب به شیوه جدید از این گونه داستانی داشتند، پرداخته شد که در نتیجه آن به نظر می‌رسد اگرچه در کتاب‌های فارسی تا پایه نهم چند داستان که حائز اکثریت ویژگی‌های فانتزی است گنجانده شده‌است، اما اولاً تعداد آنها با توجه به اثر و نیازی که این گونه داستانی در پرورش تخیل دانش‌آموزان این پایه‌ها دارد، اندک است و ثانیاً در انتخاب این داستان‌های اندک هم هدفی غیر از فانتزی بودن آنها در اولویت بوده است.

کلیدواژه: ادبیات، فانتزی، خیال، کودک و نوجوان، کتاب‌های درسی، فارسی

پرتال جامع علوم انسانی

۱.. مقدمه

خوشبختانه در سال‌های گذشته شاهد تغییرات جدی و تحولات چشمگیری در تالیف اکثر کتاب‌های درسی کشورمان بوده‌ایم. این تغییرات که حاصل تغییر نگرش و نگاه جدید به امر تعلیم و تربیت در کشور است، تا اندازه‌ای به اهداف خود رسیده است، اما همچنان بی‌نقص نیست و نیازمند ویرایش آگاهانه و نقد دلسوزانه متخصصین هر رشته است. یکی از مجموعه‌های درسی که شاهد تغییر رویکرد جدی در شیوه تالیف کتاب‌های درسی آن هستیم درس فارسی است که طی چند سال گذشته این تغییرات از دوره اول ابتدایی تا پایان دوره متوسطه اول (نهم متوسطه) آغاز شده است و همچنان ادامه دارد. بحث درباره هر یک جنبه‌های مثبت یا منفی کتاب‌های فارسی مجال فراخ می‌طلبد.

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی hshkufegi@gmail.com

۲- دکترای زبان و ادبیات فارسی و مدرس پردیس شهید مفتاح

ما در این مقاله قصد داریم تنها به نقد یکی از گونه‌های ادبی گنجانده شده در کتاب‌های فارسی تا نهم متوسطه پردازیم. این گونه ادبی مهم که امروزه جایگاه مهمی خصوصاً در ادبیات کودک و نوجوان اکثر کشورهای جهان دارد فانتزی و شکل‌های مختلف آن است. فانتزی‌نویسی امروزه در بسیاری از کشورها سالانه رقم بالایی از شمارگان کتاب‌های حوزه کودک و نوجوان را به خود اختصاص می‌دهد و بخش مهمی از این فانتزی‌های مشهور به صورت فیلم و انیمیشن درآمده‌اند و در غالب موارد با اقبال بالای مخاطبین همراه شده که نشان از موفقیت و جایگاه مهم فانتزی در بین کودکان و بزرگسالان دارد. تنها نگاهی به انبوه کتب و مجلات و برنامه‌های متعددی که بر اساس داستان‌های فانتزی در کشورهای مختلف دنیا تولید می‌شود، می‌تواند دلیلی بر این مدعا باشد» (حری، ۲۸۳: ۱۳۹۳-۲۹۶).

اما راز این اقبال عمومی به فانتزی در چیست؟ در کشور ما فانتزی چه جایگاهی خصوصاً در کتاب‌های فارسی مان دارد؟ این مقاله سعی در یافتن پاسخی به این پرسش‌ها است. بنابراین در این مقاله ابتدا سعی کرده‌ایم تعریفی مختصر و تا حد امکان جامع و مانع از داستان فانتزی بدهیم و سپس به جایگاه و پیشینه آن در کشورمان اشاره کنیم، سپس به تأثیرات این شیوه داستان‌پردازی در ساحت‌های مختلف رشد کودکان و نوجوان نظری بیفکنیم و در نهایت با توجه به این موارد جایگاه فانتزی‌نویسی و حجم و کیفیت این گونه ادبی را در کتاب‌های فارسی مدارس تا پایان دوره اول متوسطه نشان دهیم. پر واضح است یکی از اهداف اصلی این مقاله کمک به بهبود روند رو به رشد تغییرات در کتاب‌های درسی کشورمان است.

بحث اصلی

۲.۱. فانتزی و جایگاه آن در ادبیات

از زمان ارسطو تا به امروز همواره سعی شده است برای مطالعه بهتر ادبیات آن را به انواع یا گونه‌ها (ژانرها) طبقه‌بندی کنند. از خود ارسطو که ادبیات را به ادبیات غنایی، حماسی و نمایشی (تراژدی و کمدی) تقسیم کرده بود تا دوره‌های جدیدتر هر یک از نظریه‌پردازان ادبی با خلق آثار ادبی جدیدتر گونه‌های تازه‌ای را به این تقسیم ارسطویی اضافه کرده‌اند و گاه گونه‌هایی از آن تقسیم‌بندی ارسطویی را حذف یا ادغام کرده‌اند. آنچه امروزه در نظریه انواع ادبی پذیرفتنی‌تر می‌نماید این است که محدود کردن ادبیات اقوام و ملل مختلف در زمان‌های گوناگون تنها به چند عنوان نمی‌تواند طبقه‌بندی جامعی به شما بیاید. بنابراین در بسیاری کشورها در دوران جدید ژانرها و گونه‌های جدیدی را در ادبیات مطرح کرده‌اند که یا در گذشته نبوده یا به شکل دیگری از آن بحث شده است. یکی از گونه‌های جدیدی که عمر مطالعه درباره آن به بیش از دو قرن نمی‌رسد گونه (ژانر) فانتزی است، هر چند فانتزی به‌عنوان یک گونه نسبتاً تازه طبقه‌بندی شده در افسانه‌ها و اسطوره‌های بسیاری از کشورها ریشه دارد.

به‌طور کلی اگر ادبیات را به دو دسته ادبیات محاکاتی و ادبیات غیر محاکاتی تقسیم کنیم، ادبیات فانتاستیک (فانتزی) که آن را ادبیات وهمناک، ادبیات علمی-تخیلی و فراواقعی هم نامیده‌اند، گونه‌ای از ادبیات غیر محاکاتی محسوب می‌شود. فانتزی و انواع آن اگرچه در نقاط مختلف جهان با اصول کاملاً یکسانی به کار نمی‌رود، اما همانگونه که گفتیم تقریباً در پیشینه فرهنگی بسیاری از کشورها مسبوق به سابقه است. «واژه فانتزی که در فرهنگ آکسفورد به دو شکل *fantasy* و *phantasy* ضبط شده از واژه لاتین *phantasia* و از ریشه یونانی گرفته شده است. معنی و معنی اصلی *fantasy* هوس و نوآوری خیالی (ابداع خیالی) و *phantasy* به معنی تخیل و اندیشه خیالی است» (موسوی و جمالی، ۱۳۸۹: ۶۳). در این سبک، قواعد و قوانین فیزیکی و طبیعی زیر پا گذاشته می‌شود و موجودات ناموجود تصویر می‌شوند.

این نوع ادبی معمولاً شامل حوادث خارق‌العاده و موجودات خیالی است. ویژگی اصلی ادبیات فانتزی، داشتن عناصر خیالی در فضایی خاص است؛ فضایی که منطبق و قوانین خاص خود را دارد که متفاوت با منطق عادی است و داستان معمولاً آن قوانین را نمی‌شکند. روان‌شناسان فانتزی را یک نوع دفاع در برابر واقعیات ناخوشایند فشار روانی انسان می‌دانند چرا که در یک اثر فانتزی علاوه بر گرایش به تخیلات و موهومات معمولاً جنبه‌های فکاهی هم وجود دارد. به عبارتی فانتزی را دفاع در برابر واقعیات ناخوشایند روانی و یک داروی مسکن برای درمان شکست‌ها، امیال ارضانشده و ناکامی انسان تلقی می‌کنند. نکته‌ای که معمولاً در بحث داستان‌های فانتزی مغفول می‌ماند این است که گرچه داستان‌های فانتزی منطق جهان واقعی را ندارند، اما به خودی خود دارای منطقی خاص هستند.

گونه مشابه دیگری که در ادبیات داستانی فرهنگی‌های مختلف مطرح است و از جهاتی با فانتزی شباهت‌هایی دارد، قصه‌های پریان است. در سال ۱۹۲۸ تامپسون طبقه‌بندی فردی به نام آرته را درباره انواع قصه‌های عامیانه انتشار داد که تا به امروز قصه‌های عامیانه در بیشتر فرهنگ‌های جهان بر اساس فهرست گونه‌های قصه، موسوم به آرته - تامپسون طبقه‌بندی می‌شوند. هم قصه‌های پریان و هم داستان‌های فانتزی در این طبقه‌بندی آرته - تامپسون در ذیل داستان‌های عامیانه قرار می‌گیرند. «در فهرست گونه‌های آرته - تامپسون، قصه‌های عامیانه به طور کلی در پنج بخش شماره‌گذاری و طبقه‌بندی شده‌اند. این فهرست با قصه‌های حیوانات آغاز می‌شود...» (برفر، ۱۳۸۹: ۱۲). اما آنچه قصه‌های پریان و داستان‌های فانتزی را از هم جدا می‌کند، بیشتر به منشا و اصل پیدایش آنها مربوط می‌شود. قصه‌های پریان از مجموعه قصه‌های عامیانه ملل محسوبند که افکار و احساسات جمعی اقوام آن را خلق کرده‌اند و از این جهت نمی‌توان آن را حاصل اندیشه یک فرد معین در دوره‌ای خاص دانست. اما در بسیاری از فانتزی‌ها نویسنده و زمان خلق یک فانتزی مشخص است. باید توجه داشت قصه‌های پریان و داستان‌های فانتزی در مواردی همپوشانی دارند. برخی از قصه‌های پریان که در آن قوانین عادی طبیعت نقض می‌شوند و ویژگی‌هایی مانند وجود موجودات غیرعادی و خیال ورزی خارج از منطق عادی دنیای واقعی وجود دارد، جزء داستان‌های فانتزی‌اند. نکته دیگری که در بحث قصه‌های پریان و تفاوت آن با فانتزی‌ها باید به آن توجه شود شیوه نقل شفاهی و انتقال سینه به سینه قصه‌های پریان در ادوار مختلف است که در نهایت در زمان تدوین به شکل نوشتاری گردآوری شده‌اند. اما در فانتزی‌ها معمولاً اصل بر صورت نوشتاری داستان و انتقال داستان‌های خیالی یک نویسنده به صورت مکتوب است. ذکر یک نکته دیگر حائز اهمیت است و آن اینکه در طبقه‌بندی قصه‌های عامیانه می‌بایست داستان‌های اسطوره‌ای که از جهاتی برخی ویژگی‌های قصه‌های پریان و فانتزی‌ها را دارند از هم بازشناخت و به موارد شباهت و تفاوت سه گونه قصه‌های پریان، فانتزی و اساطیر توجه کرد که به دلیل اطاله کلام و خارج شدن از زمینه اصلی بحث این مقاله از بسط بیشتر آن در اینجا خودداری می‌کنیم.

می‌توان قدمت ادبیات فانتزی هر کشور را با قدمت قصه و قصه‌گویی در آن فرهنگ یکی دانست. بنابراین از جهتی می‌توان گفت قصه‌گویی فانتزی پیشینه‌ای به قدمت خود انسان دارد و از آن زمان که اجداد غارنشین ما حوادث روزمره خود را با اشکال مختلف بر روی دیواره غارها می‌کشیده‌اند، فانتزی‌نویسی در بین آدمیان وجود داشته‌است. اگرچه پرداختن به پیشینه فانتزی در ادبیات فارسی نه در حوصله این جستار کوتاه است و نه از اهداف آن، اما از آنجا که یکی از اثرات مثبت کاربرد فانتزی در کودکان آشنایی با داستان‌های اساطیری و افسانه‌های ملی خودشان است، به نظر می‌رسد اشاره‌ای هرچند مختصر به مهم‌ترین و موفق‌ترین نمونه‌های داستان‌های فانتزی در ادبیات جهان و ایران بتواند ما را در رسیدن به هدف این مقاله کمک کند.

اگرچه «از عمر نوشته‌های فانتزی - که تخیلی‌ترین گونه ادبی است - مدت زیادی نمی‌گذرد، این گونه ادبی حدود دو قرن پیش هنگامی که پایه‌های دنیای نو نهاده گردید در غرب متولد شد» (موسوی و جمالی، ۱۳۸۹: ۶۲)؛ اما اوج فانتزی‌نویسی را خصوصاً باید در دو قرن نوزده و بیست میلادی و زائیده رمانیسم بدانیم. بعد از دوره رمانیسم و به‌ویژه بعد از دو جنگ ویرانگر جهانی وقتی انسان دوره مدرن در نتیجه تفکر جدید و سبک زندگی تازه ای که برگزیده بود، خود را گرفتار تنهایی و پریشانی ناشی از این شرایط می‌دید و بیش از قبل خود را نیازمند دنیای خیالی و غیرواقعی فانتزی احساس می‌کرد بسیار بیش از گذشته به دنیای شیرین فانتزی روی آورد. «اگرچه در قرن نوزدهم فانتزی‌های معروفی مانند آلیس در سرزمین عجایب (۱۸۶۵) از لوئیس کارول و پینوکیو (۱۸۸۱) از کارلو کلودی ایتالیایی را بسیاری از مردم فرهنگ‌دوست جهان می‌شناختند و آنها را برای کودکان خود می‌خواندند، اما در نیمه‌های قرن بیستم سیر خلق و خوانده شدن آثار فانتزی روند صعودی و شتابی به خود گرفت. به طوری که جان رول تالکین که همواره از او به‌عنوان یکی از بزرگترین فانتزی‌نویسان ادبیات جهان نام می‌برند و پیش از این در ۱۹۳۷ فانتزی معروف هابیت را خلق کرده بود، در ۱۹۵۴ ارباب حلقه‌ها را نوشت» (همان: ۶۸). فانتزی‌های بسیاری مانند سفر به سرزمین وحشی‌ها از موریس سنداک در نیمه دوم قرن بیست نوشته شد تا در ابتدای قرن بیست و یکم رولینگ با بهره‌گیری از این پیشینه موفق فانتزی‌نویسی توانست با خلق مجموعه فانتزی‌های هری پاتر به غنای گونه ادبی فانتزی کمک شایانی کند و نام خود را بین فانتزی‌نویسان دوره جدید قرار دهد. این تنها اشاره‌ای بسیار مختصر به فانتزی‌نویسی در جهان غرب بود و علاقمندان به بحث تفصیلی در این باره می‌توانند به منابع مفصل‌تر مراجعه کنند.

برای بحث درباره اولین نمونه‌های فانتزی به معنای عام آن در ادبیات فارسی بهتر است پیش از همه به فانتزی‌هایی که از گذشته‌های دور در دل قصه‌های عامیانه وجود دارد و حجم قابل توجهی از ادبیات غیررسمی و مردمی ایرانی را به خود اختصاص داده اشاره‌ای کنیم. انبوه قصه‌های فولکور در ادبیات غیررسمی که بسیاری از ویژگی‌های فانتزی را هم دارند، به معنای عدم حضور فانتزی در ادبیات رسمی و کلاسیک فارسی نیست. پیش‌تر گفتیم اگرچه فانتزی به معنی مدرن محصول تفکر و طبقه‌بندی غربی‌هاست، اما داستان‌هایی که بسیاری از مشخصه‌های فانتزی حتی به معنی مدرن را داشته باشند در ادبیات کلاسیک فارسی اندک نیست. می‌توان از مشهورترین نمونه‌های آن در بخش‌هایی از شاهنامه فردوسی، هفت‌پیکر نظامی و حتی کتاب فرج بعد از شدت و حکایت‌هایی از هزار و یک شب نمونه‌هایی سراغ داد. همچنین «در ایران یک نوع ادبیات غیرمحاکاتی که از قرن پنجم به بعد به منزله گونه‌ای ادبیات نوشتاری مرسوم بوده، عجایب‌نامه‌نویسی است که شاید بتوان برخی گونه‌های آن را ذیل نام عمومی فانتزی‌نویسی یا دقیق‌تر شگرف و شگفت... جای داد» (حری، ۱۳۹۳: ۱۲۰). بنابراین با نگاهی مختصر به ادبیات کهن فارسی می‌توان منصفانه تایید کرد خلق اینگونه داستان‌های فانتزی در ایران پیشینه‌ای بسیار کهن دارد، اما همچون بسیاری از موضوعات ادبی دیگری که رها شده‌اند و بحثی روش‌مند و عمیق پیرامون جزئیات آن صورت نگرفته‌است. از این جهت فانتزی از موضوعات قابل تحقیق در ادبیات فارسی کهن و نو است. «شاهنامه فردوسی به دلیل در برداشتن ماجراها و شخصیت‌های استثنایی و درون‌مایه‌های مناسب شرایط فانتزی‌سازی را داراست. با فانتزی‌سازی داستان‌های شاهنامه، کودکان و نوجوانان علاوه بر آشنایی ضمنی با متون کهن از دنیای ساختگی و خیالی مرتبط با ماجراهای این اثر لذت خواهند برد» (پورخالقی چترودی و جلالی، ۱۳۸۹: ۵۵). خوشبختانه باید اذعان کرد در یکی دو دهه گذشته حجم پژوهش‌هایی اینگونه رو به فزونی بوده‌است. در این بین از مهم‌ترین تالیفات که درباره فانتزی کودک در ادبیات فارسی نوشته شده‌است، می‌توان از تحقیق جامع محمدهادی محمدی و زهره قایینی در جلد نهم و فصل پانزدهم مجموعه تاریخ ادبیات کودکان ایران و همچنین کتاب ادبیات کودکان و نوجوانان و ترویج خواندن نوشته خانم قزل ایاغ نام برد.

۲.۲. تاثیر فانتزی‌نویسی بر کودک و نوجوان

حال که تا اندازه‌ای به ویژگی‌ها و مشخصه‌های عام فانتزی اشاره کردیم و جایگاه این گونه را در ادبیات داستانی دریافتیم، بهتر است دربارهٔ تاثیرات مفید یا مخرب آن هم در کودکان و نوجوانان اشاراتی کنیم. باید دانست فانتزی نویسی هیچ‌گاه تنها برای کودکان نبوده است، بلکه در مقاطعی از تاریخچه خود اقبال گروه سنی بزرگسال بیش از گروه کودک و نوجوان بوده است. می‌توان گفت انسان عصر کهن برای آرامش به اسطوره‌ها، افسانه‌ها و قصه‌ها پناه می‌برد و انسان دورهٔ مدرن آرزوهای خود را در قالب فانتزی جستجو می‌کند. فانتزی داستانی است که در آن انسان مدرن با ذهنیت پیچیده‌ای که نتیجه شرایط دنیای جدید است با گذر از جهان واقع و نقض قوانین دست و پاگیر آن جهانی دیگر با قواعدی جدید خلق می‌کند که در این جهان جدید می‌تواند خودش را یکی از قهرمانان آن فرض کند. جهانی که سرشار از عناصر و حوادث شگفت‌انگیز و موجوداتی خارق‌العاده و فضایی و خیالی است. بنابراین تاثیرات فانتزی در دورهٔ جدید تنها منحصر به کودکان نیست، اما از آنجا که کودک و نوجوان در شرایط خاص سنی که قرار دارند محتاج پاسخ‌گویی آنی‌تر به برخی نیازهایشان هستند، اهمیت توجه به فانتزی را و اثرات آن را بر روی آنها چند برابر می‌کند.

«فانتزی‌ها به بچه‌ها کمک می‌کنند تا کنجکاوی‌هایشان را گسترش دهند و مشاهده‌گران زندگی شوند. همچنین حساسیت به قوانین و تنوع در محدودهٔ قوانین را به آنها می‌آموزند» (محمدی، ۱۳۸۷: ۱۳۵). روان‌شناسان و متخصصین ادبیات کودک فواید متعددی برای مطالعه فانتزی در ایام کودکی و نوجوانی برشمرده‌اند. «یکی از بالاترین لذت‌ها و شادی‌های خواندن برای کودک لذت شگفت‌زدگی و یکه‌خوردن است» (قزل ایاغ، ۱۳۸۵: ۱۵۷). شاید مهم‌ترین آنها پاسخ به نیاز تخیل‌ورزی است که در این سنین در آنها شدت می‌گیرد. «چاکوفسکی منتقد ادبی و نویسنده برجسته کتاب کودکان شوروی سابق می‌نویسد: فانتزی ارزشمندترین ویژگی ذهن انسان است و نه تنها نباید آن را پایمال کرد، بلکه همانند پرورش حساسیت به موسیقی، باید آن را از سال‌های اولیه کودکی پرورش داد. ارزش چنین قصه‌هایی در این است که تفکر و واکنش‌های عاطفی کودکان را بسط می‌دهد و در ضمن هویت او را غنی و توانمند می‌کند» (فیض‌نژاد، ۱۳۸۹: ۱). بنابراین یکی از جنبه‌هایی که با توجه بیشتر به فانتزی می‌توان آن را در کودکان تقویت کرد، رشد جنبه‌های عاطفی و اندیشه آنها است. «در آثار فانتزی عمدتاً به نیازهای کودک از جمله نیاز به دوست داشته‌شدن و محبت، آشنایی با آداب اجتماعی، آشنایی با پدیده‌های جهان، آشنایی با مباحث در حوزه علوم پرداخته می‌شود. کودکان هنگام خواندن فانتزی از تصویر دنیای خیالی و از دیدگاه‌های نامحدودی که در ذهن انسان گشوده می‌شود لذت می‌برند» (همان: ۲). یکی دیگر از فوایدی که معمولاً از نگاه ادب‌پژوهان حوزهٔ کودک و نوجوان پوشیده می‌ماند (و توجه به آن در نظام تعلیم و تربیت عمومی کشور بسیار مهم است) را محمدی در کتاب فانتزی در ادبیات کودکان اشاره کرده است. «علاوه بر آن نباید از یاد برد که زندگی همه کودکان راحت و بی‌دغدغه نمی‌گذرد. بنابراین کودکانی که تجارب شوم و بی‌رحمانه زندگی‌شان موجب می‌شود که داستان‌های واقعی هم از نظر آنها ساختگی جلوه کند، ممکن است برایشان خوشایند باشد که فرصتی به دست آورند که به دنیای فانتزی راه یابند. در دنیای فانتزی خوبی که خوبی بر بدی غلبه می‌کند و عاقبت حق و عدالت در آن حکم فرما می‌شود» (محمدی، ۱۳۸۷: ۴).

تا اینجا بیشتر تاکید بر تاثیری بود که فانتزی بر ذهن و روان کودک و نوجوان می‌گذاشت، اما از آنجا که بسیاری از فانتزی‌ها ریشه در اساطیر و افسانه‌های ملی هر کشور دارد فانتزی همچنین می‌تواند نقش مهمی در شناساندن و انتقال پیشینه‌های فرهنگی هر ملت به نسل‌های بعدی ایفا کند. کودک و نوجوان در هنگام مطالعه فانتزی «با کمک دنیای ساختگی فانتزی ارباب تخیلیش را به هر سو می‌راند و نخستین دستاورد چنین سازه‌ای ایجاد مقدمات درک هویت ملی در ذهن کودک و نوجوان است» (پورخالقی چترودی و جلالی، ۱۳۸۹: ۵۹).

این تاثیر خصوصاً در مراکز تعلیم و تربیتی هر کشور بسیار مورد توجه قرار می‌گیرد تا از راه وارد کردن فانتزی‌هایی که معمولاً برگرفته از اساطیر و افسانه‌های ملی آن کشور است، هم حس کنجکاوی و خیال‌پروری دانش‌آموزان را ارضاء کند و هم آنها را در قالب همین فانتزی‌ها با پیشینه‌های فرهنگی خودشان آشنا سازد و الگو برداری آنها از شخصیت‌های اصلی فانتزی منتج به الگوگیری از قهرمانان ملی خودی شود. بنابراین در گونه فانتزی، کودک با آداب و رسوم کهن نیاکان خود به شکلی هترمندانه و از سر لذت آشنا می‌شود. «کارولین معتقد است داستان‌های موجود در ادبیات کودک و نوجوان برای این گروه منبع مناسبی در کسب دانش و آگاهی در زمینه فرهنگ و تاریخ (فرهنگ عامه)، بینش روان‌شناختی و جامعه‌شناختی شمرده می‌شود» (همان: ۵۸). پولادی در اهمیت حضور اساطیر در داستانهای کودک و نوجوان معتقد است که «اسطوره‌ها بازتاب باورها و اصول آیینی قبیله‌ها و اقوام گوناگون دوره‌های آغازین‌اند و اکنون به شکل گنجینه‌های ادبی و هنری در چهارچوب کتاب کودک به کار می‌روند» (پولادی، ۱۳۸۷: ۲۶۰).

از مجموع این نکات که به اختصار ذکر شد، می‌توان به اهمیت و فواید فوق‌العاده فانتزی‌نویسی در ذهن کودکان و نوجوانان پی برد و بر تاثیرات مثبتی که این گونه داستانی هم در ارضای نیازهای انسانی و کودکی آنها در این سنین و هم در انتقال هنری داستان‌های ملی و بالتبع آیین‌های قومی خودمان تاکید دارد. به‌عنوان نتیجه این بخش از بحث اهداف عمده فانتزی خصوصاً فانتزی‌های اسطوره‌ای را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد «۱- ایجاد حس لذت خواندن ۲- افزایش درک تجربی کودک و نوجوان از موضوعات غیر قابل دسترس ۳- برجسته‌سازی تاریخ و پیشینه فرهنگی ۴- تقویت درک خیالی کودک و نوجوان ۵- آشنایی با اسطوره‌ها ۶- آشنایی با ادبیات حماسی» (پورخالقی چترودی و جلالی، ۱۳۸۹: ۶۰). حال پرسش اینجاست با رویکرد جدیدی که نظام تعلیم و تربیت و خصوصاً آموزش و پرورش کشورمان در تالیف کتب درسی فارسی دانش‌آموزان در پیش گرفته است، چه مقدار از فانتزی و داستان‌های این‌گونه استفاده شده است؟ در بخش بعدی این مقاله سعی می‌کنیم با مروری گذارا و در حد یک مقاله میزان حضور داستانهای فانتزی را در کتاب‌های درسی تا پایان دوره متوسطه اول (پایه نهم) را بررسی کنیم.

۲.۳. جایگاه فانتزی‌نویسی در کتاب‌های فارسی تا پایه نهم

حال که جایگاه داستان‌های فانتزی و اثرات مثبت بسیاری را که این قبیل داستان‌ها خصوصاً بر کودکان و نوجوان می‌گذارند، بررسی کردیم، بهتر است برای نتیجه بحث خود که میزان کاربرد داستان‌های فانتزی در کتاب‌های فارسی دانش‌آموزان ایرانی است، به سراغ کتاب‌های فارسی دوم تا نهم برویم. البته نکته‌ای که توجه به آن ضروری به نظر می‌رسد، این است که در این بررسی داستان‌هایی را که در آن به نحوی گفتگوی بین عناصر جاندار یا بی جان طبیعت مانند جمادات، نباتات یا یک انسان یا با خود مطرح است، به‌عنوان داستان فانتزی در نظر نگرفته‌ایم. مانند داستان معروف طوطی و بازرگان مولوی در فارسی چهارم دبستان. «بازرگان وقتی همه چیز را برای طوطی‌اش باز گفت، طوطی لحظه‌ای کوتاه سر به زیر انداخت و به فکر فرو رفت. بازرگان، پیش رفت تا او را دلداری دهد که ناگهان دید طوطی‌اش درست مثل همان طوطی هندوستان شروع به لرزیدن کرد» (اکبری شلدره، نجفی پازکی، ۱۳۹۴: ۴۵). علت قرار ندادن آنها در زمره داستان‌های فانتزی این است که شیوه داستان‌پردازی آنها بیشتر مبتنی بر روش تمثیلی است که ریشه در سنت قصه‌سرایی مشرق زمین دارد و معمولاً تحت عنوان فابل‌ها و قصه‌های حیوانات بررسی می‌شوند، هرچند برخی از عناصر فانتزی را در خود داشته باشند. داستان‌های دیگری هم در کتاب‌های فارسی دوم تا نهم آورده شده‌اند که به نظر می‌رسد قصد اصلی تالیف‌کنندگان این کتب از این داستان‌ها بیشتر توجه به جنبه‌هایی مانند فلسفه برای کودک و گفتگو گروهی است. مانند گفتگویی که بین سنگ و آب در شعری از ملک‌الشعراى بهار شکل می‌گیرد و اطلاق نام فانتزی بر آنها صحیح نیست.

زدهش سلی و گفت دور ای پسر

«گران سنگ تیره دل سخت سر

به کندن در استاد و ابرام کرد...»

نشد چشمه از پاسخ سنگ، سرد

(اکبری شلدره، جلی آده و نجاران، ۱۳۹۴: ۱۲۹).

یا مکالمه شیر و موش در شعر زیر از ایرج میرزا که اگرچه خالی از خیال نیست و برخی قوانین عادی را نقض می کند:

«بود شیری به بیشه ای خفته
آن قدر گوش شیر، گاز گرفت
موشکی کرد، خوابش آشفته
گه رها کرد و گه باز گرفت»

(اکبری شلدره، نجفی پاکزی، ۱۳۹۴: ۱۱۲)؛ اما شگفت‌زدگی و ویژگی‌های دیگر آن در حدی نیست که بتوان آنها را داستان فانتزی دانست. با کنار گذاشتن این قبیل نمونه‌ها در کتاب‌های فارسی، به ترتیب کتاب‌های فارسی دوم تا نهم را از جهت به کارگیری داستان‌های فانتزی در آن مطالعه می‌کنیم.

در کتاب فارسی سال دوم ابتدایی متنی بر اساس ویژگی‌های گونه ادبی فانتزی انتخاب نشده است. شاید به دلیل نیازی که به ادامه آموزش مبانی یادگیری الفبای فارسی و اصول اولیه روان‌خوانی در کلاس‌های اول و دوم وجود دارد، عدم وجود داستان‌های فانتزی پذیرفتی باشد. در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی اولین داستانی که تا اندازه‌ای فانتزی محسوب می‌شود، پری کوچولو در فارسی خوانداری سوم است. «یکی بود، یکی نبود. پری کوچکی بود که با مادرش در آسمان زندگی می‌کرد. پری کوچولوی قصه ما هنوز بال نداشت. برای همین نمی‌توانست مثل مادرش پرواز کند. وقتی که مادرش برای گردش در آسمان پرواز می‌کرد، پری کوچولو در خانه می‌ماند» (اکبری شلدره، نجفی پاکزی، قاسم پور مقدم و دیگران، ۱۳۹۴: ۶۰). همچنین در کتاب فارسی خوانداری چهارم در صفحات ۲۳ تا ۲۷ در بخش بخوان و بیندیش داستان سنجاب و پیرزنی را روایت می‌کند که خالی از مایه‌های فانتزی نیست. «موشکا تصمیمش را گرفت و با خود گفت: خودم می‌روم و هر طور شده خدا را پیدا می‌کنم و به خانه بی‌بی می‌آورم. شاخه به شاخه پرید و پرید، تا از درختش پایین آمد، اما چطور خدایی را پیدا کند که هرگز ندیده است؟ ناگهان فکری به نظرش رسید: کوه آن قدر بلند است که آن طرف دنیا را هم می‌تواند ببیند، حتما او می‌داند کجا باید خدا را پیدا کنم» (اکبری شلدره، نجفی پاکزی، ۱۳۹۴: ۲۳).

باز هم در فارسی خوانداری چهارم دبستان در صفحات ۵۴ تا ۵۷ اسطوره ملی آرش کمانگیر که از حماسه‌های معروف ایرانی است، بازنویسی شده که از خالی مایه‌های فانتزی اسطوره‌ای نیست. «تیر همچون پرنده ای تیزبال پرواز کرد. از بامداد تا نیم روز در پرواز بود. از کوه و درّه و دشت گذشت و در کنار رود جیحون بر تنه درخت گردویی که در جهان از آن تناورتر و بلندتر نبود، نشست و آنجا مرز ایران و توران شد» (همان: ۵۷). همچنین در کتاب فارسی پنجم هم (صفحات ۹۱ تا ۹۵) داستان زال و سیمرغ از اساطیر ایرانی با مایه‌های فانتزی بازنویسی، تلخیص و نقل شده است. «سیمرغ از آشیانه خود پرواز کرد تا برای خوراک بچه‌هایش شکاری بیابد. چون به دامان کوه رسید، کودکی شیرخواره را دید که بر روی سنگی سخت ایستاده است و فریاد می‌کشد و خورشید گرم و سوزان بر او می‌تابد. خداوند مهر آن کودک را در دل سیمرغ افکند؛ چنانکه او را به چشم فرزندی نگریست. فرود آمد و چنگ زد و کودک را از میان سنگ‌ها برداشت و به آشیانه خود برد. جوجه‌های سیمرغ هم از دیدن کودک شاد شدند و او را در میان گرفتند. سیمرغ نام کودک را دستان گذاشت» (اکبری شلدره، جلی آده و نجاران، ۱۳۹۴: ۹۳). در فارسی خوانداری ششم یکی دیگر از اساطیر ایرانی با قابلیت فانتزی برگرفته از شاهنامه حکیم طوس (داستان هفت‌خوان رستم)، برای ارضای حس اعجاب و لذت دانشجویان این پایه در نظر گرفته شده است. «در خان چهارم رستم با جادوگری روبه‌رو شد... در خان پنجم رستم با پهلوانی به نام اولاد رویاروی می‌شود و او را به بند می‌کشد... در خان هفتم رستم با بزرگ دیوان یعنی دیو سپید به جنگ می‌پردازد و او را نیز از بین می‌برد» (اکبری شلدری، ایران زاده و دیگران، ۱۳۹۴: ۲۸ و ۲۹). به نظر می‌رسد مایه‌های فانتزی این کتاب‌ها (تا ششم ابتدایی) در همین چند مورد اندک، بیشتر در بخش بخوان و بیندیش آمده است و هدف از این بخش کتب، در وهله اول افزایش مهارت‌های زبانی مانند خواندن است و در کنار این هدف مهارت غیرزبانی تفکر از اصلی‌ترین اهدافی است که مولفین کتاب برای این بخش داشته‌اند.

بنابراین اگرچه قرار گرفتن فانتزی‌هایی که ریشه در فرهنگ ملی ایرانی دارد، در این کتاب‌ها قابل ستایش است، اما به نظر می‌آید در گزینش و گنجاندن این داستان‌ها اهدافی غیر از پاسخ به حس لذت و خیال‌ورزی دانش‌آموزان در اولویت مولفین کتاب قرار داشته است، هرچند که در نهایت در این فانتزی‌ها دستیابی به اهدافی مانند تقویت خواندن، تفکر و اندیشیدن و خیال‌ورزی نوجوانان قابل تصور است.

اما متأسفانه در کتاب‌های فارسی هفتم تا نهم (دوره اول متوسطه) حجم اندک فانتزی در دوره ابتدایی اندک‌تر هم می‌شود. اگر بخواهیم بر اساس معیارهای اصلی فانتزی‌نویسی به بررسی کتاب‌های فارسی هفتم تا نهم نظری بیفکنیم، تنها در کتاب فارسی هفتم درس شانزدهم (ص ۱۴۲ تا ۱۵۰) داستان آدم‌آهنی و شاپرک را می‌توان فانتزی دانست «شاپرک دوباره بوسه ای بر گونه آدم‌آهنی زد و از پنجره به بیرون پرواز کرد. آدم‌آهنی تا مدت زیادی به او فکر می‌کرد. چشمش درخشنده تر از قبل شده بود. در دل آهینش زمزمه می‌کرد: او دوباره بر می‌گردد! او مرا دوست دارد و او دوست من است» (اکبری شلدره، قاسم پور مقدم، نجفی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۴۷). و نمونه دیگر داستان شازده کوچولو از اگزوپری در فارسی نهم متوسطه است. «من گلی دارم که هر روز صبح آبش می‌دهم، سه آتشفشان دارم که هر هفته آنها را پاک می‌کنم، پس مالک بودن من، هم برای آتشفشان‌ها مفید است و هم برای گلم، ولی تو برای ستارگان فایده ای نداری و آنها نیز برای تو فایده ای ندارند» (اکبری شلدره، چنگیزی، سنگری و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۳۶).

بنابراین به نظر می‌رسد اگرچه در تالیف کتب فارسی جدید بر اساس شیوه‌های نوین آموزشی قدم‌های بلندی برای افزایش توانایی‌ها و مهارت‌های زبانی و غیرزبانی دانش‌آموزان کشورمان برداشته شده است، اما همچنان جای خالی بعضی از مولفه‌ها مانند خیال و ذوق شگفت‌زدگی کودکان که می‌تواند مولد بسیاری از اثرات مثبت در زمینه‌های دیگر آموزشی شود، همچنان خالی باشد. داستان‌های فانتزی همانگونه که پیش‌تر آوردیم علاوه بر جنبه‌های مثبت روان‌شناسانه‌ای که می‌تواند در ذهن دانش‌آموزان ما بگذارد که خود منشأ رشد خلاقیت و نوآوری در دوره‌های بعد است، قادر است در انتقال آموزه‌های ملی و مذهبی گذشتگان به شکلی هنرمندانه و تاثیرگذار نقش ایفا کند، آن هم در دوره‌ای که رسانه‌های مختلف غربی از راه‌های گوناگون در القای فرهنگ بعضاً ناآشنای خود بر نوجوانان ما اصرار دارند می‌توان جایگاه رفیع‌تر و حجم بیشتری برای فانتزی‌های ملی خود در نظر بگیریم تا هم لذت کودکانه آنها را افزایش دهیم و هم شناخت و علاقمندی‌های کودکانمان را به گذشته‌های فرهنگی خود ارتقا بخشیده باشیم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۳. نتیجه‌گیری

خوشبختانه با تغییر رویکردی که در سال‌های اخیر در تالیف کتب فارسی در مقاطع مختلف شاهد آغاز آن بوده‌ایم، بسیاری از مباحثی که جای خالی آن در کتب فارسی پیش از آن احساس می‌شد در تالیفات جدید وجود دارد؛ در سال‌های اخیر مباحثی مانند تفکر گروهی، فلسفه برای کودک و خیال‌ورزی و بیان آزادانه اندیشه‌ها رفته‌رفته در کتاب‌های فارسی مدارس ما وارد شده‌اند. با توجه به اینکه فانتزی یکی از گونه‌های ادبیات داستانی است که اگرچه در ادبیات گذشته بسیاری از ملل وجود داشته، اما اقتضائات دوران جدید نظریه‌پردازی و خلق فانتزی‌های ادبی متناسب با ذهن انسان مدرن را در دهه‌های اخیر با شدت و کمیت بیشتری ضرورت داده است. بسیاری از فانتزی‌های جدید مانند ارباب حلقه‌ها و هری پاتر که در عرصه فروش و اقبال عمومی از موفق‌ترین کتاب‌هایی بوده که آثار مشهور سینمایی بر اساس آن تولید شده است، نشان از موفقیت این گونه (ژانر) ادبی در جهان می‌دهد. بر این اساس توجه جدی به این گونه ادبی می‌تواند برای کودکان و نوجوانان همه کشورها در دوران جدید مفید و بلکه ضروری باشد. خصوصاً که امروزه بسیاری از روان‌شناسان و متخصصان امر تعلیم و تربیت دنیا برای فانتزی فوایدی را مانند تحریک حس شگفت‌زدگی و تجربه عوالمی که زمینه‌های بروز عواطف انسانی را آماده می‌کند برشمرده‌اند.

یکی دیگر از فواید فانتزی برای کودکان آشنایی آنها با نمونه‌های اساطیر و افسانه‌های قوم خود است. همه این عوامل حضور پررنگ‌تر فانتزی در کتاب‌های درسی کشور را بیش‌تر آشکار می‌کند، چراکه در بررسی میزان حضور داستان‌های فانتزی در کتاب‌های فارسی مدارس کشور درمی‌یابیم که مثلاً کتاب‌های فارسی دوره اول متوسطه جز یکی دو مورد تقریباً از این گونه ادبی خالی مانده است.

۴. منابع

- اکبری شلدره، فریدون؛ نجفی پازکی، معصومه؛ قاسم پور مقدم، حسین؛ محمدی، راحله (۱۳۹۴). فارسی (خوانداری) سوم دبستان. تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
- اکبری شلدره، فریدون؛ نجفی پازکی، معصومه (۱۳۹۴). فارسی (خوانداری) چهارم دبستان. تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
- اکبری شلدره، فریدون؛ جلیلی آده، پریچهر؛ نجاران، فرخ (۱۳۹۴). فارسی (خوانداری) پنجم دبستان. تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
- اکبری شلدری، فریدون؛ ایران زاده، نعمت‌الله؛ بهروان، نازیلا و دیگران (۱۳۹۴). فارسی (مهارت‌های خوانداری) ششم دبستان تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
- اکبری شلدره، فریدون؛ قاسم پور مقدم، حسین؛ نجفی، معصومه و دیگران (۱۳۹۴). فارسی پایه هفتم (دوره اول متوسطه). تهران: شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی ایران.
- اکبری شلدره، فریدون؛ چنگیزی، علیرضا؛ سنگری، محمدرضا و دیگران (۱۳۹۴). فارسی پایه نهم (دوره اول متوسطه). تهران: شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی ایران.
- برفر، محمد (۱۳۸۹). آینه‌های جادویی (پژوهشی در قصه‌های پریان جهان). تهران: امیرکبیر
- پورخالقی چترودی، مه‌دخت و جلالی، مریم (۱۳۸۹). «فانتزی و شیوه‌های فانتزی سازی شاهنامه در ادبیات کودک و نوجوان». مجله علمی پژوهشی مطالعات ادبیات کودک. شماره اول، سال اول، بهار و تابستان ۱۳۸۹
- پولادی، کمال (۱۳۸۷). رویکردها و شیوه‌های ترویج خواندن. تهران: موسسه فرهنگی پژوهش تاریخ ادبیات کودکان
- حری، ابوالفضل (۱۳۹۳). کلک خیال‌انگیز (بوطیقای ادبیات وهمناک، کرامات و معجزات). تهران: نشر نی
- گریت، جان (۱۳۸۵). «فانتزی خام و کاهش تخریب در ادبیات کودک و نوجوان»، ترجمه مریم جلالی. کتاب ماه ادبیات کودک و نوجوان خرداد ۱۳۸۸
- فیض‌نژاد، محبوبه (۱۳۸۹). «فانتزی در ادبیات کودکان». مجله پیش‌دبستانی. شماره دوم، دوره اول، بهار ۱۳۸۹
- قزل‌ایاغ، ثریا (۱۳۸۵). ادبیات کودکان و نوجوانان و ترویج خواندن. تهران: سمت
- محمدی، محمد (۱۳۸۷). فانتزی در ادبیات کودکان. تهران: نشر روزگار
- موسوی، مصطفی و جمالی، عاطفه (۱۳۸۹). «فانتزی، چیستی و تاریخچه آن در ادبیات جهان و ایران». مجله ادب فارسی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران. صص ۶۱ تا ۷۴

